

A New Approach to the Quranic Concept of Patience: An Analysis of Ayatollah Khamenei's Interpretation

(Received: 2024-07-08 Acceptance: 2024-09-18)

Abdolhadi Feghhizadeh¹

Abstract

The concept of patience (ṣabr) represents one of the most frequently occurring and fundamental themes in the Quran. The theoretical understanding and definition of patience significantly influence its practical manifestations, particularly in social contexts. This study presents a novel examination of the Quranic concept of patience through the analytical lens of Ayatollah Khamenei's interpretative framework. Using a descriptive-analytical methodology, the research demonstrates that Ayatollah Khamenei identifies steadfastness and perseverance as the core elements of patience in its Quranic applications. Within this interpretative framework, patience intersects with other Quranic concepts, including tawakkul (trust in God), baṣīrah (insight), ṣalāt (prayer), yaqīn (certainty), and taqwā (God-consciousness). These interconnected concepts define the semantic field of patience and illuminate its dual manifestations: active and passive patience. The study argues that the adopted definition of patience—whether understood as steadfast perseverance or as passive endurance—significantly influences the dominant social discourse. Consequently, these contrasting interpretations shape distinct paradigms for faith-based societies and their members' trajectories. This research contributes to the broader scholarly discussion on Quranic hermeneutics and its societal implications.

Keywords: Quranic hermeneutics, conceptualization of patience (ṣabr), active patience, passive patience, Ayatollah Khamenei.

1. Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. faghhizad@ut.ac.ir

رهیافتی نو به مفهوم قرآنی «صبر» تأملی در دیدگاه آیت الله خامنه‌ای در مفهوم شناسی «صبر»

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸)

عبدالهادی فقهی زاده^۱

چکیده

صبر یکی از مفاهیم پر بسامد و کلیدی قرآن کریم است که هر گونه تعریف و برداشتی از آن در حوزه نظر، در نوع عمل صبورانه به ویژه در صحنه‌های اجتماعی اثرگذار است. از این رو در پژوهش حاضر در خوانشی تازه از مفهوم صبر در قرآن کریم به واکاوی دیدگاه‌های آیت الله سید علی خامنه‌ای در مفهوم شناسی صبر می پردازیم. در این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته مشخص می شود که عنصر کلیدی مفهوم صبر از نظر آیت الله خامنه‌ای در کاربردهای قرآنی آن پایداری و استقامت است. در این نگرش، صبر در کاربردهای قرآنی با مفاهیمی چون توکل، بصیرت، صلوه، یقین و تقوا هم‌نشین شده است. این مفاهیم دامنه معنایی صبر را شکل می دهند و در پیوند با همین مفاهیم، دو گانه صبر فعال و صبر منفعل مصداق می یابد؛ چنان که پذیرش هر کدام از این دو سویه در تعریف از مفهوم صبر، در تولید گفتمان غالب در جامعه موثر می افتد؛ به این معنا که بر مبنای دو تعریف از صبر، یکی به معنای پایداری و استقامت و دیگری به معنای تحمل همه ناگواری‌ها و دست روی دست گذاشتن و تن زدن از اقدام می توان دو نوع جامعه انسانی و ایمانی تصوّر کرد و در این صورت طبعاً می توان دو نوع سرنوشت متفاوت برای آحاد آن جوامع تصویر کرد.

واژگان کلیدی: مفهوم شناسی صبر، صبر فعال، صبر منفعل، آیت الله خامنه‌ای.

۱. استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، تهران، ایران. faghhezad@ut.ac.ir

۱. مقدمه

صبر به مثابه یکی از واژگان کلیدی قرآن هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی از جایگاه ویژه‌ای در تربیت اسلامی برخوردار است؛ چنان که قرآن کریم صبر را یکی از اوصاف انسان‌های بزرگی همچون پیامبران اولوالعزم برشمرده است؛ ﴿فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ﴾ (احقاف-۵۳). بر همین اساس، صبر بر آنچه به انسان می‌رسد، در زمره عزم الامور قرار دارد. ﴿وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ (لقمان-۱۷). «عزم الامور به آن معناست که انسان برای تحقق آن باید عاقبت اندیشی، تدبیر، تفکر و استشاره کند تا به جزم برسد، چنان که ذهن، بی میلی، کراهت، تردید، شک و انزجار به اراده او راه نیابد و بر انجام آن مصمم شود. صبر کاری عادی نیست که انسان بتواند بدون تصمیم به انجام آن بپردازد، زیرا هر لحظه باید زمام نفس را بکشد تا مبادا تردید، کراهت و مانند آن مرکز تصمیم‌گیری را موهون کند و آن را به جزع وا دارد» (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۷، ۶۴۵). از این رو و با هدف دستیابی به این فضیلت رفتاری و آراستگی به این خصیصه اخلاقی در عمل، باید مفهوم صبر و شئون آن را به خوبی بشناسیم؛ خاصه آنکه هر تعریفی از این مفهوم، حیثه عمل را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.

چنان که تعریف ناصحیح و به دور از جایگاه اصلی آن، می‌تواند در وادی عمل نتیجه‌ای معکوس در پی داشته باشد. آیت الله خامنه‌ای در دروس تفسیری خود در دهه پنجاه شمسی با پرداختن به مفهوم صبر در کاربردهای قرآنی آن؛ درک و دریافتی نو و نمایی تازه از آن به دست داده است تا آنجا که می‌توان آن را خوانشی نوین از این مفهوم بنیادین قرآنی برشمرد. پیشینه این مبحث را می‌توان در کتاب «گفتاری در باب صبر» ملاحظه کرد. این کتاب مشتمل بر بیانات آیت الله خامنه‌ای در باره صبر در سال ۱۳۵۲ است. در این درس گفتارهای دین‌شناختی و اجتماعی، صبر یکی از ویژگی‌های شاخص پیامبران الهی است که کارکردهای اثرگذار و مهمی دارد؛ چنان که فهم غلط از مفهوم صبر، باعث شده است با بی‌تحرکی نسبت به ستم‌های ستمگران و مستکبران مجال بیشتری برای ظالمان و ستم‌پیشگان فراهم آید. در این نگاه برای تصحیح مفهوم صبر از نظر اسلامی و با هدف ترسیم ابعاد آن از جنبه نظری، دو منبع قرآن و روایات اصول معتبر و صائب دانسته شده است، که بر اساس آنها به بیان مفهوم صبر و دامنه آن و نیز فواید آن تبیین گردیده است. بنابراین در پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی در صددم با توجه به دیدگاه‌های تفسیری آیت الله خامنه‌ای

مفهوم صبر در قرآن کریم را واکاوی کنیم و ضمن تقسیم آن به دو گانه صبر فعلی و صبر منفعل، کارکردهای اجتماعی «صبر فعلی» را از منظر قرآنی نشان دهیم.

۲. پیشینه پژوهش

در مفهوم شناسی صبر می‌توان به پژوهش‌هایی اشاره کرد که به واکاوی مفهوم صبر پرداخته‌اند؛ از جمله کتاب (الصبر فی القرآن) تألیف دکتر یوسف القرضاوی که به تحقیق موضوعی در باره صبر و صابران در قرآن پرداخته است. مؤلف معتقد است صبر، درخشنده‌ترین خلق و خوی قرآنی است که در همه سوره‌های مکی و مدنی قرآن مورد توجه خداوند قرار گرفته است. قرضاوی صبر را خویشتن‌داری معنا کرده و آن را بر دو گونه دانسته است: «خویشتن‌داری در رابطه با دوست داشتنی‌ها، و خویشتن‌داری در رابطه با ناخوشایندها و نامایمات.» (قرضاوی، ۱۳۷۸، ۷۵). دسته دیگر پژوهش‌هایی است که در حوزه معناشناسی و مفهوم شناسی صبر صورت گرفته‌اند. چنان که نویسندگان مقاله «مطالعه حوزه‌های معنایی صبر در آیات قرآن» پژوهش خود را با هدف دستیابی به مفهوم صبر در قرآن بر پایه روش معناشناسی و با تکیه بر نظریه حوزه‌های معنایی، انجام داده‌اند. در این مقاله، مفاهیمی همچون تقوا، نماز، زکات، ایمان، اسلام و یقین با صبر هم‌منشین معرفی شده‌اند و واژگان حِلْم و اَنَاة با این واژه کلیدی قرآن رابطه‌ی جاننشینی دارند؛ چنان که میان مفهوم واژه صبر با واژگانی مانند عجله و جزع رابطه نیز تقابل وجود دارد. همچنین نویسندگان مقاله «معناشناسی صبر در قرآن» در سه گام معناشناسی واژگانی، میدان‌های معناشناسی و مطالعات متنی به معناشناسی صبر در قرآن پرداخته‌اند و در گام اول با ارائه تعریف صبر و تبیین جهان بینی حاکم بر آن از دیدگاه قرآن، به مقایسه مفهوم صبر در قرآن با مفهوم صبر پیش از اسلام دست زده‌اند؛ آنان در گام دوم، میدان‌های مغناطیسی و گستردگی معنایی واژه صبر را بررسی کرده‌اند؛ چنان که در گام سوم به مطالعات متنی صبر در قرآن پرداخته و تعریف صبر و شبکه معنایی و واژه‌های کلیدی و کانونی و جهان بینی صبر در قرآن را تبیین کرده‌اند. در این زمینه همچنین می‌توان به مقاله «معناشناسی صفت اخلاقی صبر از راه نسبت سنجی مفاهیم هم‌منشین آن در قرآن کریم» و مقاله «مفهوم‌شناسی واژه صبر با تأکید بر شبکه معنایی از این واژه در قرآن» اشاره کرد که هر کدام به جوانبی از موضوع صبر در قرآن اهتمام نشان داده‌اند؛ اما در هیچ پژوهش مستقلی به مفهوم شناسی صبر از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای و جوانب آن و نوآوری ایشان در این حوزه پرداخته نشده است.

۲-۱. جایگاه صبر از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای

از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای لزوم پرداختن به مفهوم شناسی صبر به اندازه آن است که اگر صبر نباشد، سخن حق و منطق استوار مکتب فهمیده نمی‌شود و معارف عالی آن در چهره برترین معارف بشری در جهان پا برجا نمی‌ماند و امید و انتظار پیروزی دین به مؤمنان و گرویدگان، دست نمی‌دهد و گام ثابت و دست نیرومند برای آنان فراهم نمی‌آید و مقررات و قوانین سازنده دین که یکسره با طغیان غرایز بشری ناسازگار است، به کار نمی‌افتد (ر.ک: خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۲۰). با این نگاه صبر ارتباط تنگاتنگی با اثر بخشی معارف دین دارد؛ چنان که در تکمیل چارچوب مفاهیم و مقررات دینی، صبر نقش قوه محرکه و فعال‌کنندگی را بر عهده دارد. در این صورت، صبر می‌تواند «تحقق بخشنده به همه آرمان‌ها و هدف‌های دین، هدف‌های نزدیک و دور و آرمان‌های فردی و اجتماعی باشد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۲۲). بنابراین در این نگرش، عنصر دیگری که با صبر پیوند می‌یابد، تقویت روحیه آرمان‌خواهی و تلاش برای نیل به اهداف کوتاه مدت و بلند مدت دینی و انسانی است. اهمیت مسأله تا آنجاست که «اگر صبر نباشد هر بخشی از دین و انسانیت که به تلاش و کوشش و عمل محتاج است، از این شرط اساسی محروم می‌ماند. زیرا دین به عمل است و عمل به صبر است. پس آنچه به این مجموعه عظیم جان و توان می‌بخشد، صبر است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۲۰). از این رو، تقویت روحیه عمل‌مبته بر ایمان، با تقویت روحیه صبوری در معنای صحیح آن امکان‌پذیر است. صبر در این نوع نگرش، آن قدر مهم است که تحقق آرمان‌های متعالی دینی و انسانی در گرو پیشه کردن صبر است و اساساً باقی ماندن اسلام مرهون صبوری است که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از خود نشان داد. «صبر است که به همه آرمان‌های دین و انسانیت تحقق می‌بخشد. اگر در آغاز اسلام پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر روی سخن حق خود نمی‌ایستاد و در برابر آن همه جریان‌های مخالف، مقاومت نمی‌کرد، مسلماً آهنگ اسلام از دیوار خانه خود آن حضرت ... فراتر نمی‌رفت و شعار «لا اله الا الله» در نقطه آغاز پایان می‌یافت» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۲۱). از این رو می‌توان گفت «صبر» در کلیه مراحل شکل‌گیری، حفظ و بسط دایره نفوذ آموزه‌های اسلام تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته است، در نمودار زیر ضرورت صبر و اهمیت آن در ساخت جامعه دینی قابل ملاحظه است:

تقویت روحیہ امیدوارانہ در جامعہ	اہمیت و ضرورت صبر
کمک بہ نشر معارف دینی	
عامل بہ کار افتادن مقررات و قوانین سازندہ دین	
تحقق بخشندہ بہ آرمان‌های فردی و اجتماعی	
کمک بہ ایجاد، حفظ و بسط اسلام	
تقویت روحیہ عملگرایی	

نمودار ۱- اہمیت صبر و جایگاہ آن از دید آیت اللہ خامنہ‌ای

در این نگاہ، صبر عنصری جامع و اثرگذار است کہ شئون مختلفی در بر دارد. جوامعی کہ بہ این خصیصہ رفتاری مزین باشند و فعالیتانہ برای پیشبرد اہداف متعالی خود بکوشند، جامعہ‌ای پویا و امیدوار است؛ ہر چند در آن انواع سختی‌ها، دشمنی‌ها و نامالیقات در سطوح فردی و اجتماعی بہ چشم بخورد.

۲-۲. مفهوم صبر از دیدگاہ آیت اللہ خامنہ‌ای

در قرآن کریم، کلمہ «صبر» و مشتقات آن روی ہم رفته ۱۰۳ مرتبہ (در ۹۳ آیہ در ۴۵ سورہ) استعمال شدہ است. در جدول زیر کاربردهای اسمی و فعلی ریشہ «صبر» در قرآن کریم قابل ملاحظہ است:

۱	تَصْبِرُ	۱	صَابِرَةٌ	۲	صَبَرَ	۲	فَصَبِرْ	۴	بِالصَّبْرِ	۱۴	الصَّابِرِينَ
۱	تَصْبِرُونَ	۱	يَصْبِرُ	۱	نَصِيرٌ	۲	صَبْرْتُمْ	۴	اصْبِرُوا	۱۴	صَبْرًا
۱	الصَّابِرَاتِ	۱	لنَصِيرِنَ	۱	أَصْبَرَهُمْ	۲	صَبْرَنَا	۴	صَبَارٍ	۱۱	فَاصْبِرْ
۱	يَصْبِرُوا	۱	لِلصَّابِرِينَ	۱	فَصَبِرُوا	۲	صَابِرًا	۳	اصْطَبِرْ	۸	صَبْرًا
	-	۱	صَبْرَكَ	۱	صَابِرُونَ	۲	الصَّابِرُونَ	۲	فَاصْبِرُوا	۵	تَصْبِرُوا

جدول ۱- بسامد مشتقات صبر در قرآن

آیت اللہ خامنہ‌ای مفهوم صبر را در کاربردهای قرآن و حدیث می‌کاود و معتقد است کہ «برای شناختن مفهوم و محتوای صبر و میدان‌هایی کہ صبر در آن بہ کار می‌آید، یگانہ راه ثمر بخش آن است کہ بہ قرآن و حدیث مراجعہ شود» (خامنہ‌ای، ۱۳۹۳ق، ۶).؛ زیرا «قرآن در بیشتر از ہفتاد آیہ رسا و روشن، از صبر و صابران یاد کردہ و ہمراہ با ستایش این خصلت و دارندگانش، نتایج مترتب بر آن را بازگو کردہ است» (خامنہ‌ای، ۱۳۹۳ق، ۷).

خداوند متعال از آغاز بعثت، به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمان داده است که همواره برای خدا صبر پیشه کند؛ چنان که در حدود بیست خطاب به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ایشان به صبر امر شده است، (بیانات در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام - ۱۴۰۰/۰۸/۰۲). از جمله در آیه ۷ سوره مدثر: ﴿وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ﴾ و آیه ۱۰ سوره مزمل: ﴿وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ﴾ و آیه ۱۵ سوره شوری و آیه ۱۲۰ سوره هود: ﴿وَاسْتَقِمَّ كَمَا أَمَرْتُ﴾. در این بیان، مفهوم صبر از دیدگاه ایشان با مفهوم قرآنی استقامت هم‌نشین شده است. در این دیدگاه صبر «به معنای نشستن و دست روی دست گذاشتن و انتظار نتایج و حوادث را کشیدن نیست؛ بلکه یعنی ایستادگی کردن، مقاومت کردن، محاسبات درست خود را و محاسبات دقیق خود را با خدعه‌گری دشمن تغییر ندادن؛ صبر یعنی پیگیری اهدافی که برای خودمان ترسیم کرده‌ایم؛ صبر یعنی با روحیه حرکت کردن و ادامه دادن» (سخنرانی نوروزی خطاب به ملت ایران - ۱۳۹۹/۰۱/۰۳). در این نگاه، دوگانه صبر فعال و صبر منفعل صورت بندی می‌شود. شاخصه‌های صبر فعال یکی ایستادگی و مقاومت و دیگری ثبات قدم در راه حق و تداوم مسیر است. از این رو صبر از نظر ایشان به معنای پایداری است. «در روایات متعدّد هم هست که صبر تقسیم می‌شود به صبر عن المعصیة، صبر علی الطاعة و صبر در مقابل حوادث. به این معنا که در مقابل میل به گناه، انسان پایداری کند، در مقابل بی‌حالی و بیکاری و تنبلی، انسان پایداری کند، در مقابل دشمن پایداری کند، در مقابل مصائب گوناگون، خودش را حفظ کند، نفسش را حفظ کند، پایداری کند. (بیانات در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام - ۱۴۰۰/۰۸/۰۲). جلوه برجسته این ویژگی و اوج مفهوم پایداری را می‌توان در مفهوم صَبَّار احساس کرد که از مشتقات واژه صبر به شمار می‌رود؛ چنان که در آیه ۵ سوره ابراهیم می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ﴾. همه روزها ایام خداست؛ اما مراد در این آیه یادآوری روزهایی است که برای انسان یا گروهی از انسان‌ها ظاهر می‌شود که در آن روز یک امر برجسته یا خارق العاده‌ای از نعمت یا نعمت بروز می‌یابد (قطب، ۱۴۲۵، ج ۴، ۲۰۸۸). این امر برای کسانی که «صَبَّار» و «شکورند»، با آیات و نشانه‌های الهی همراه است. «مردمی که صَبَّارند یعنی یکپارچه اهل استقامت و صبرند، به اندک چیزی از میدان خارج نمی‌شوند و ایستادگی می‌کنند» (خطبه‌های نماز جمعه تهران - ۱۳۹۸/۱۰/۲۷). بنا بر این عنصر کلیدی مفهوم صبر از نظر آیت

مطالعات اجتماعی و تربیتی
مؤسسه تخصصی

دوره سوم
شماره اول
پیاپی: ۵
بهار و تابستان
۱۴۰۳

الله خامنه‌ای، پایداری و استقامت است. «ایستادگی یعنی همان قوت انسانی و استقامت و پافشاری» (بیانات در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت - ۱۳۸۳/۰۸/۲۰).

در کتب لغت معنای اصلی «صبر» «حبس» است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴، ۴۳۸؛ طریحی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ۳۵۸). بنابراین در حقیقت، صبر به معنای حبس نفس از بی‌تابی هنگام وقوع اموری است که انسان از آنها کراهت دارد (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ۷۰۶). در اصطلاح علم اخلاق نیز صبر به معنای باز داشتن درون از اضطراب و جلوگیری زبان از شکایت و نگاه داشتن سایر اعضا از حرکات غیر عادی است (طوسی، ۱۳۶۹، ۵۹). بر این اساس، صبر در معنای استقامت و ایستادگی و مشتمل بر نوعی معنای حبس در لایه نخستین است؛ زیرا آن که در برابر انجام وظایف و تکالیف خود و نیز در برابر مصائب و ناملازمات صبر می‌ورزد، به نوعی نفس خود را از بی‌تابی و جزع، حفظ و حبس می‌کند؛ گو اینکه معنایی عمیق‌تر نیز به نوعی در این مفهوم وجود دارد که همان استقامت و ایستادگی باشد؛ در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای نیز عنصر کلیدی صبر، عدم انفعال و ثبات قدم در راه حق و ادامه دادن مسیر است؛ به این معنا که صبر حرکتی فعال، زاینده و پیشران است که انسان در پرتو آراستگی به آن، روحیه طی طریق و پویایی را کسب می‌کند و آن را در خود می‌پروراند.

۲-۳. همنشین‌های صبر در کاربردهای قرآنی

در تکمیل چارچوب مفهومی صبر از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای جا دارد به مفاهیم و واژگانی اشاره کنیم که ایشان با استناد به آیات قرآن یا مضامین و مفاهیم قرآنی به تبیین مفهوم این کلید واژه قرآنی پرداخته است. این مفاهیم که هر کدام یکی از جوانب اساسی مفهوم قرآنی صبر را به تصویر می‌کشند، عبارتند از توکل، بصیرت، صلوه، یقین و تقوا.

۱-۲-۳. توکل

«لازمه عمل، «صبر» و «توکل» است» چنان که خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِّنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَمِلِينَ - الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾ (عنکبوت، ۵۸-۵۹) (ر.ک: بیانات در دیدار مسئولان نظام - ۱۳۹۲/۰۴/۳۰). اهمیت این دو صفت تا آنجاست که از جمله ویژگی‌های مهاجران در آیه ۴۲ سوره نحل این است که صبر

می ورزند و بر پروردگار خود توکل می کنند؛ ﴿الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ﴾. در این آیه، «صبر یعنی پافشاری، پایداری، مقاومت، ایستادگی، هدف را فراموش نکردن... توکل هم یعنی کار را انجام دادن و نتیجه را از خدا خواستن» (بیانات در دیدار مسئولان نظام - ۱۳۹۲/۰۴/۳۰).

مهاجران به دو صفت صبر و توکل به این معناست که: این دو صفت در رسیدن مهاجران به حسن غایتی که خدا برای آنان در نظر داشته است، تأثیر گذار بوده است. زیرا اگر بر تلخی‌های جهاد صبر نمی‌کردند و هنگام هجوم سختی‌ها اظهار جزع و فزع می‌کردند و بر خدا توکل نمی‌کردند، نمی‌توانستند در برابر دشمن ایستادگی کنند و در نتیجه آن اجتماع صالحی که خدا وعده داده بود، تشکیل نمی‌شد (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۲، ۲۵۵). با این نگاه به صبر و توکل که در آیه مورد بحث، صبر و توکل، هر دو جنبهٔ فعالانه دارد و هیچ کدام مقتضی انفعال شخص نیست. زیرا نباید توکل به معنای شانه خالی کردن از بار مسئولیت برشمرد، بلکه در آموزه‌های دینی انسان باید وظیفه خود را به درستی انجام دهد و در راه انجام وظیفه خود، از خود پایداری و ایستادگی نشان دهد و همزمان برای حصول نتیجه، بر خداوند توکل کند و امید داشته باشد که فرآیندی که در پیش گرفته، ثمر بخش خواهد بود. در این صورت خداوند امور متوکلان را بر عهده خواهد گرفت؛ ﴿قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾ (زمر - ۳۸). در این جا بخاطر مقدم شدن «علیه» معنای حصر را می‌رساند، یعنی متوکلان تنها بر خدا تکیه می‌کنند. (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۹، ۴۷۳).

۲-۳-۲. بصیرت

آیت الله خامنه‌ای راز ماندگاری نام و پیام انبیاء در طول تاریخ را وجود دو عنصر صبر و بصیرت در کنار یکدیگر می‌داند؛ چنان‌که در این باره می‌گوید: «هرگاه ملتی، جماعتی، فردی در مقابل یک محنتی که بر آن جمع یا بر آن فرد یا بر آن ملت وارد می‌شود، صبر و بصیرت به خرج داد، آن محنت برای او تبدیل می‌شود به نعمت. راز پیروزی حق، پیروزی کلمه حق، انتشار حق، انتشار توحید در طول تاریخ در میان بشر همین نکته است. انبیای عظام الهی، و در مواردی ملت‌هایی که تحت حاکمیت این بزرگان بودند، این همه محنت را تحمل کردند؛ باید در طول تاریخ نامی از پیام پیغمبران نمانده باشد؛ باید فکر آنها، ایده‌ی آنها، راه آنها در زیر تندباد حوادث تلخ به کلی نابود شده باشد، در هم پیچیده شده باشد، از بین رفته باشد. شما می‌بینید به عکس است؛ یعنی هرچه تاریخ جلوتر آمده،

دوره سوم
شماره اول
پیاپی: ۵
بهار و تابستان
۱۴۰۳

پیام نبوت‌ها در میان مردم، در افکار مردم، زنده‌تر شده است. رازش همین نکته است: صبر و بصیرت در مقابل محنت‌ها» (بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه - ۱۳۹۰/۰۴/۰۶).

از همنشینی این دو مؤلفه کلیدی در کنار یکدیگر می‌توان استظهار کرد عوامل ایستادگی و استقامت انسان و جوامع، بصیرت و آگاهی از راهی است که طی می‌شود و هدفی که به سوی آن گام برداشته می‌شود؛ چنان که در شبکه معنایی قرآن کریم ارتباط مفهوم صبر و بصیرت اینگونه تبیین شده است. در آیه مبارک ﴿بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّنْ فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾ (آل عمران - ۱۲۵) التزام به صبر و تقوا از سوی مومنان سبب امداد الهی است و درک عبرت‌های موجود در این امداد الهی آنگونه که در آیه: ﴿قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِّثْلَيْهِمْ رَأَى الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَن يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾ (انفال - ۱۳) وارد شده، از سوی صاحبان بصیرت و اولی‌الابصار صورت می‌پذیرد. از این رو، می‌توان چنین برداشت کرد که در شبکه معنایی قرآن کریم، مفاهیم صبر، تقوا و بصیرت با یکدیگر ارتباط مفهومی دارند.

«بصیرت یعنی تیزبین بودن و راه درست را تشخیص دادن» (بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث - ۱۳۹۹/۱۲/۲۱). استقامت و پایداری و پافشاری بر آن چه درباره به آن آگاهی و بصیرتی وجود ندارد، کاری عبث و ناشدنی است. در مقابل، مقاومت در برابر ناملایمات و محنت‌ها و سختی‌ها زمانی برای انسان گواراست که انسان بداند از چه جهت باید در این مسیر استقامت به خرج دهد. در غیر این صورت صبری که با بصیرت همراه نباشد، آرام آرام صورت انفعال به خود می‌گیرد و تغییر مسیر می‌دهد. «از جمله راه‌هایی که بتوان این دو خصوصیت را در جامعه حفظ کرد، توأسی است. زنجیره توأسی و توصیه کردن مردم؛ [تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ] همه را نگه می‌دارد». زنجیره توأسی همگانی اگر برقرار باشد عامل حفاظت مؤمنان است و اگر قطع شود و این توأسی صورت نگیرد، خسارت تحقق پیدا خواهد کرد (ر.ک: بیانات در سخنرانی تلویزیونی به مناسبت عید مبعث - ۱۳۹۹/۱۲/۲۱). اسلام، دینی اجتماعی است که در آن آحاد جامعه در قبال یکدیگر مسئولند و به آنان امر شده است که درباره یکدیگر توأسی به حق و توأسی به صبر داشته باشند تا اهل خسران نباشند؛ ﴿وَالْعَصْرُ - إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ - إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾ (عصر، ۱-۳).

صبر در منطق و بیان قرآن کریم نیرویی انگیزشی است که پیمودن راه و رسیدن به اهداف را میسر می کند؛ اما این مؤلفه به يك منبع تقویتی دیگر یعنی نماز نیاز دارد تا با اتصال به آن منبع بتواند با قدرت بیشتری به مسیر پیش رو چشم بدوزد. عبارت ﴿اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ﴾ در قرآن - در سوره بقره- در دو جا به کار رفته است؛ یکی خطاب به اهل کتاب: ﴿وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾ (بقره- ۴۵) و دیگری خطاب به مؤمنان: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ (بقره- ۱۵۳). نکته مهم در این آیات «ارتباط صبر و صلوة» با یکدیگر و ایستادگی و استقامت و ارتباط و اتصال قلبی و روحی با مبدأ آفرینش است» (بیانات در دیدار رؤسای سه قوه و مسئولان نظام- ۱۳۸۷/۰۶/۱۹) همنشینی این دو مفهوم با یکدیگر به معنای یاری کردن صابران است و نشان می دهد که صبر مفتاح فرج است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱، ۳۴۵). یکی از آیات الهی این است که اگر صبر و استقامت کنید، خدا را با خود خواهید یافت: ﴿إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾ (بیانات در دیدار جمعی از آزادگان- ۱۳۶۹/۰۶/۲۶). این معیت در همنشینی «صبر و صلوة» با یکدیگر نشان می دهد گروهی که از صلاه و ارتباط روحی با مبدأ آفرینش بهره می برند، مورد نصرت الهی قرار خواهند گرفت.

از سوی دیگر و با تأمل در آیه ﴿وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ﴾ (نحل- ۱۲۷) می توان دریافت که «صرفاً به یاری خداست که می توان صبر راستین پیشه کرد؛ یعنی استقامت وقتی پایان ناپذیر است که متصل باشد به منبع پایان ناپذیر ذکر الهی. اگر صبر را به همان معنای پایداری و ایستادگی و استقامت و عقب گرد نکردن وصل کنیم به آن پایگاه ذکر الهی و منبع لایزال، این صبر دیگر تمام نمی شود. صبر که تمام نشد، معنایش این است که این سیر انسان به سوی همه ی قلّه ها هیچ وقفه ای پیدا نخواهد کرد» (بیانات در دیدار رؤسای سه قوه و مسئولان نظام- ۱۳۸۷/۰۶/۱۹). صبر مورد اشاره در اینجا صبر فعال و رو به جلو و رشد دهنده است. نیروی محرکه ای که در این جریان مستمر، از ذکر و صلاه مایه می گیرد و انسان را از خمودگی، عقب نشینی، ماندن در راه و احساس جزع و بی تابی کردن می رهاند و به دامان موفقیت های درخشان و مؤثر می کشاند. «چنین صبری فقط با توفیق الهی حاصل می شود» (ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۳، ۲۷۰).

مفهوم دیگری که در قرآن کریم در همنشینی با صبر قرار دارد، یقین است؛ چنان که در آیه ۲۴ سوره سجده می فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْتَدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾. در این آیه از دو عنصر کلیدی موثر در امر هدایت یاد شده است که همان صبر و یقین است؛ به این معنا که صرفاً کسانی قابلیت و ظرفیت بر عهده گرفتن زمام امور مردم برخوردارند که از این دو ویژگی در کنار یکدیگر برخوردار باشند. کسانی که چون شکیبایی ورزیده اند رهبری الهی به آنان سپرده شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ۵۲۱) و یکسر به آیات الهی یقین دارند. از نظر آیت الله خامنه‌ای یقین، همان ایمان آگاهانه و روشن‌بینانه است که وسوسه‌ها نمی‌تواند آن را در دل، سست بنیاد کند و صبر، خصوصیتی است که به انسان امکان می‌دهد که در راه آرمان‌هایی که آگاهانه و روشن‌بینانه انتخاب کرده است، به هنگام مواجهه با مشکلات، خود و راه خود را گم نکند و هدف را به فراموشی نسپارد و منصرف نشود؛ همچون همه پیغمبران و هدایتگران الهی که توانسته‌اند در مسیر تاریخ بشر یک اثر ماندگار و تحسین‌برانگیز از خود به جا بگذارند، از این دو خصوصیت برخوردار بوده‌اند (ر.ک: بیانات در مراسم چهاردهمین سالگرد رحلت امام خمینی - ۱۳۸۲/۰۳/۱۴). در این نگاه، آنچه صبر و ثبات قدم بر مسیر دشوار و ناهموار را میسر می‌سازد، یقین و بینش آگاهانه است. در تفاوت ایمان و یقین گفته شده است که ممکن است انسان به امری ایمان داشته باشد و هیچ شکی در آن نداشته باشد، اما پاره‌ای از لوازم آن را فراموش کند و در نتیجه عملی منافی با آن ایمانی انجام دهد، بر خلاف یقین که با فراموشی سازگار نیست. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ۴۶).

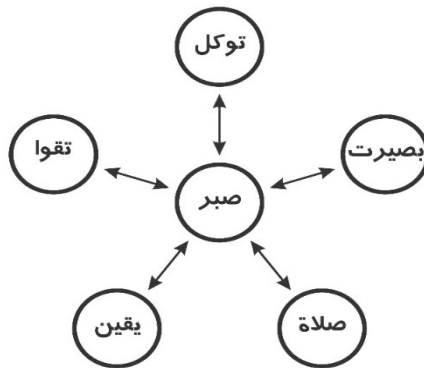
۵-۳-۲. تقوا

یکی دیگر از مفاهیم کلیدی همنشین با صبر در قرآن کریم، تقوا است؛ آنچه خود از جمله مفاهیم اساسی و کلیدی در فهم قرآن کریم به شمار می‌رود؛ چنان که در آیه ۹۰ سوره یوسف می فرماید: ﴿إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ﴾. مراد از نیکوکاران در اینجا کسانی هستند که تلاش و استقامت کردند و در برابر مشکلات صبر کردند، بدکاران ممکن است یک بار یا چند بار آنها را شکست دهند، اما عاقبت برای متقیان است (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۴، ۳۵۳). «صبر در این آیه یعنی پای فشردن بر موضع درست و استقامت کردن. معنای تقوا نیز این است که انسان در هر کار، از تصمیم و عمل خود مراقبت کند؛ با مطالعه و با توجه ببیند بيشد که چه می‌خواهد عمل کند و پا را می‌خواهد کجا بگذارد» (بیانات در دیدار تشکل‌های مختلف دانشجویی دانشگاه‌های

تهران - ۱۳۷۷/۱۰/۲۴). بنابراین همنشینی صبر و تقوا به این معناست که انسان باید مراقب عمل خود و مسیری که در آن است، باشد و در این بین با تشخیص موضع حق بر آن پافشاری نماید. در این صورت «وقتی (انسان) تقوا پیشه کرد، مشکلات، کوره‌راه‌ها از جلوی او عقب خواهد رفت و راه درست برای او روشن خواهد شد» (بیانات در دیدار مسئولان نظام - ۱۳۹۸/۰۲/۲۴). صبر و تقوا در کنار یکدیگر دو عنصر پویا به شمار می‌روند که آدمی را رو به جلو حرکت می‌دهند؛ چنان که اگر این دو عنصر در کنار یکدیگر قرار داشته باشند، کید دشمن به انسان ضرری نمی‌رساند؛ ﴿وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا﴾ (آل عمران - ۱۲۰). «صبر و تقوا موجب می‌شود که... دشمن عنود،... با همه توانایی‌هایی که برای خودش فراهم کرده، هیچ غلطی در مقابل شما نتواند بکند» (بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین علیه‌السلام - ۱۳۹۷/۰۴/۰۹).

از این زاویه صبر عنصری سرزنده است که عامل استقامت و ثبات قدم در راه حق و تداوم مسیر است. چنین صبوری، در مقابل مفهوم دیگری از صبر قرار می‌گیرد که یکسره دست روی گذاشتن و خمودگی را توصیه می‌کند. حال آنکه انسانی که اهل «بصیرت» باشد و برای نتیجه کارش بر خدا «توکل» کند و از نیروی پایان ناپذیر «صلاة» استمداد بجوید و به حق بودن مسیر و هدف خود روشن بینانه «یقین» داشته باشد و نسبت به خداوند متعال «تقوا» بورزد، از روحیه صبورانه‌ای برخوردار می‌شود که در برابر دشواری‌ها و تکالیف و وظایف بزرگی که بر عهده دارد، ایستاده است و در مقابل آنها سر خم نمی‌کند و جزع و بی‌تابی از خود نشان نمی‌دهد؛ بلکه با عنایت به افق روشنی که فرا روی خود می‌بیند، بر مسیر حق حرکت می‌کند و از چیزی نمی‌هراسد.

نمودار ۲- مفاهیم همنشین با صبر در قرآن کریم.

۴-۲. صبر منفعل

آن چه در حوزه نظر از مفهوم صبر استخراج و استنباط می‌شود، می‌تواند تعیین‌کننده سرنوشت جامعه و عامل تولید گفتمان غالب در آن باشد. از نظر آیت الله خامنه‌ای، برداشت عامیانه از صبر آن را صرفاً به معنای تحمل انواع ناگواری‌ها بر می‌شمارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۵). این تعبیر و برداشت از صبر می‌تواند آثار سوئی از خود به جای بگذارد و به ویژه در جوامعی که مورد ظلم و ستم واقع شده‌اند می‌توان چنین آثار سوئی را نظاره کرد. برداشت عامیانه از صبر در تحمل ناگواری‌ها «هنگامی که در یک جامعه ستمکش و بی‌اراده و اسیر عوامل فساد و انحطاط، مطرح شود، بزرگترین وسیله برای ستمگران و مفسدان و بزرگترین عامل و مشوق عقب ماندگی و انحطاط و فساد خواهد شد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۵). از این رو، صبری که هر گونه دشواری‌ها و ناملایمات را تحمل کند و گامی در جهت رفع موانع و دشواری‌ها بر ندارد، نقش پیش‌رانی و پیش‌برندگی خود را از دست خواهد داد. این امر چه بسا ناشی از تعریفی باشد که از مفهوم صبر صورت گرفته است. از این رو اگر در زمینه تولید مفاهیم تعاریفی دقیق و صحیح از آنها ارائه نکنیم، گفتمانی که در جامعه تسری می‌یابد، ناقص و نارساست که نه تنها راه‌گشا نیست، بلکه خود سدی بر راه پیشرفت و پیشبرد اهداف و آرمان‌های متعالی است. با این نگاه می‌توان دریافت که در عرصه‌های اجتماعی صبر منفعل عمدتاً مناسب حال کسانی است که از پذیرفتن مسئولیت سر باز می‌زنند و یارای مقابله با ناملایمات و سختی‌ها را ندارند؛ حال آنکه «یک جا مقاومت به پایداری در میدان جنگ با دشمن است و یک جا به استقامت در صحنه مبارزه با نفس و یک جا به بی‌اعتنایی به وسوسه فقر و پریشانی. پس در همه جا صبر، مقاومت است و هیچ جا به معنای تسلیم و دست بسته اسیر جریان شدن و خفت کشیدن نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۳۴). در مقابل، صبر فعال حتی در برابر مصیبت‌های بی‌اختیار به یاری انسان می‌آید. «صبر در برابر مصیبت‌های بی‌اختیار به معنای بار مصیبت را بر دوش تحمل کردن و نشاط زندگی را از دست ندادن و ضربه ناشی از حادثه تألم انگیز را با ادامه فعالیت‌های اساسی و اصلی زندگی به فراموشی سپردن است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳ق، ۵۹). خاصه آنکه در قرآن کریم به ضرورت نیکو بودن صبر در مواجهه با دشواری‌ها و ناملایمات اشاره شده است: ﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا تَصِفُونَ﴾ (یوسف/۱۸) که هرگز با پذیرفتن سکون و رخوت در آن چه به انسان می‌رسد، سازگاری ندارد.

۵-۲. صبر فعال

کارکرد مفهوم صبر فراتر از جنبه اخلاقی و سلوکی، در ظهور و بروز اجتماعی آن است؛ خاصه آنکه در جامعه دینی و بر اساس نگرش قرآنی آحاد جامعه در قبال یکدیگر مسئول اند. آیت الله خامنه‌ای بر اساس آیه سوم سوره عصر: ﴿تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ﴾، توأسی به حق و توأسی به صبر را دو عنصر حیاتی فرهنگ اسلامی معرفی کرده و صبر را در آن به معنای «پایداری، ایستادگی، خسته نشدن، خود را در بن بست ندیدن» (بیانات در پایان مراسم عزاداری اربعین حسینی - ۲۶/۰۶/۱۴۰۱) و «استقامت، ایستادگی، ثبات قدم، در مقابل حوادث تلخ نلغزیدن، نلرزیدن، مردّد نشدن» (بیانات در دیدار اعضای انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان - ۰۲/۰۵/۱۳۹۵) دانسته است. بر این اساس، نتیجه توأسی به حق و توأسی به صبر باید این باشد که محیط از حالت خستگی و از کار افتادگی خارج شود (بیانات در پایان مراسم عزاداری اربعین حسینی - ۲۶/۰۶/۱۴۰۱). چنین صبری سبب تحرك و پویایی فرد و جامعه خواهد شد. در آیه ۲۰۰ سوره آل عمران آمده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾. «صابروا» در باب مفاعله است که برای نشان دادن ارتباط طرفینی است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ۹۱۸). از این رو، این آیه روشن می‌کند که آن چه جامعه دینی به آن نیاز دارد، مجموعه صبر یکایک آحاد جامعه دینی است و از این جهت در آن، به صبر و مصابره دستور داده شده است. «مصابره به معنای روی هم قرار دادن همه صبرها و با هم صبر کردن و کمک کردن به صبر دیگران و ترمیم ضعف‌های فردی با توان جمعی و ترمیم ناشکیبایی یکدیگر به حلم و بردباری خود است» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶، ۷۷۱).

دعوت به صبر و مصابره عمومی باید در تمام سطوح جامعه دینی گسترش یابد؛ از جمله در لایه مسئولان و مدیران. «بایستی پایداری کنید، مقاومت کنید، فشارها را تحمّل کنید، مشکلات را تحمّل کنید و راه را ادامه بدهید. لازمه‌ی صبر و پایداری برای من و شما که مسئولیم در این کشور، این است که متوقف نشویم؛ (بیانات در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام - ۰۲/۰۸/۱۴۰۰). در این طرز تلقی از صبر، توقف و دلسردی راه ندارد و جامعه رو به جلو حرکت خواهد کرد و موانع و سختی‌ها او را از پای در نخواهد آورد. از این رو «در مقابل کارشکنی، در مقابل وسوسه، در مقابل اذیت

کردن و جوسازی کردن و مانند اینها، تنها راه مهم و مؤثر ... عدم انفعال و ادامه‌ی راه و استقامت است» (بیانات در ارتباط تصویری با همایش سراسری قوه قضائیه - ۱۳۹۹/۰۴/۰۷). جامعه پویا و رو به رشد لاجرم دشمنانی دارد که بقای آن را به چالش می کشانند. در آیه ۱۱۸ آل عمران: ﴿قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ﴾ و آیه ۵۰ توبه: ﴿إِنْ تُصَبِّكَ حَسَنَةً تَسْؤُهُمْ﴾ به پاره‌ای از خصوصیات دشمن اشاره شده است. قرآن در برابر این همه کینه توزی و بدخواهی، به مؤمنان وعده می دهد که: ﴿وَأَنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا﴾ (آل عمران-۱۲۰). «این یک قانون - قانون آفرینش - است. صبر و تقوا موجب می شود که همین دشمن عنود، با همه توانایی‌هایی که برای خودش فراهم کرده، هیچ غلطی در مقابل شما نتواند بکند؛ ﴿لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا﴾؛ یعنی هیچ زیانی به شما نمی تواند برسانند؛ به شرط صبر و تقوا... و صبر یعنی ...، در میدان ماندن، استقامت کردن. صبر یعنی چشم به هدف‌های دور و به افق‌های دور دوختن» (بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین ع.ا.ع. - ۱۳۹۷/۰۴/۰۹). این مفهوم از صبر فعال ما را به سوی چشم اندازهای بلند فرا می خواند و یاری حرکت کردن و تداوم مسیر را به روندگان می بخشد. زمانی که چشم انداز روشن وجود داشته باشد، جهت و مسیر حرکت مشخص است. «قرآن به ما آموخته است که اگر ... صبر کنید، ایستادگی کنید، جای خودتان را تغییر ندهید، جهت خودتان را تغییر ندهید، ... پیروزید» (بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن کریم - ۱۳۹۱/۰۴/۰۴). نتیجه چنین صبوری، ظفر و پیروزی است. «خدای متعال وعده پیروزی بدون حرکت به هیچ کس نداده است. صرف مؤمن بودن کافی نیست؛ مجاهدت نیز لازم است، صبر لازم است؛ ﴿وَلَنْصَبِرَنَّ عَلَىٰ مَا آذَيْتُمُونَا﴾^۱ (بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی - ۱۳۹۱/۰۳/۲۹). «آن جایی که هدف درست باشد، مجاهدت هم باشد، نصرت الهی هم قطعاً هست. البته نصرت الهی به معنای این نیست که آزمایش‌های دشوار و سخت نیست؛ چرا که می فرماید ﴿وَلَنْبَلُونَكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾؛

۱. ﴿وَمَا لَنَا أَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ وَقَدْ هَدَانَا سُبُلَنَا وَلَنْصَبِرَنَّ عَلَىٰ مَا آذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾ (ابراهیم-۱۲).

... همه اینها در سر راه مبارزه وجود دارد؛ اما ﴿وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ﴾. هم هست این مورد بشارت الهی است؛ یعنی پیروزی نصیب خواهد شد» (بیانات در دیدار نمایندگان مجلس - ۱۳۸۲/۰۳/۰۷). این یک سنت الهی است که اگر کسی و گروهی صبر کند و در راه حق استقامت بورزد، از سوی خدا مورد تَفَقُّد و یاری قرار خواهد گرفت. «تاریخ این را بر ما ثابت کرده، و سرگذشت دوران معاصر بشریت هم این را به اثبات رسانده است. ما برای خدا صبر و مقاومت می‌کنیم و می‌دانیم که نصرت هم پشت سر این صبر و مقاومت هست؛ ﴿وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ﴾ (بیانات در دیدار میهمانان خارجی شرکت‌کننده در مراسم سالگرد ارتحال امام خمینی - ۱۳۷۰/۰۳/۱۵). در نمودار زیر دوگانه صبر فعال و صبر منفعل و شاخصه‌های آن از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای قابل ملاحظه است:

۳. نتایج تحقیق

- از دیدگاه آیت الله خامنه‌ای عنصر کلیدی مفهوم صبر در کاربردهای قرآنی آن مفهوم «پایداری» و «استقامت» است که با تکاپو و حرکت رو به جلو و رفع موانع موجود در جنبه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی سازگاری دارد و مفاهیم ایستادگی، ثبات قدم، نلغزیدن در مقابل حوادث تلخ و مردّد نشدن بر دو راهی‌ها را به ذهن متبادر می‌کند.

- درنگاه تفسیری آیت الله خامنه‌ای، مفهوم قرآنی صبر در صحنه اجتماعی عمدتاً جنبه «فعال» دارد که کارکرد آن ضدّ جز خمودگی و ضدّ انحطاط است. صبر فعال به سوی چشم اندازهای دور، اما روشن و امیدوارکننده، رهنمون می‌شود و روح حرکت و زاینده‌گی و تداوم مسیر را بر می‌انگیزد.

- آیت الله خامنه‌ای در نگرش تفسیری خود و در تکمیل چارچوب مفهومی صبر در قرآن کریم، به مفاهیم و واژگان قرآنی دیگری استناد و اشاره کرده که هر کدام از آنها یکی از جوانب مفهوم صبر را نشان می‌دهد. این مفاهیم عبارتند از توکل، بصیرت، صلوة، یقین و تقوا.

- آن چه در حوزه نظر و تعریفی که از مفهومی همچون صبر ارائه می‌شود، از جنبه اجتماعی می‌تواند تعیین کننده سرنوشت جامعه باشد. از این رو بر مبنای دو تعریف از صبر در عرصه اجتماعی، یکی به معنای پایداری و استقامت و دیگری به معنای تحمل ناگواری‌ها و دست روی دست گذاشتن، می‌توان دو نوع جامعه در عرصه ذهنی و در عرصه عینی ساخت که طبعاً دو سرنوشت متفاوت در انتظار آن متصور است؛ از یک سو جامعه‌ای زنده و پویا و از دیگر سو جامعه‌ای فروکاسته و از تکاپو افتاده.

- دستاورد و غایت صبر فعال در بیشترین موارد، نصرت و ظفر است و پیامد و غایت صبر منفعل در صحنه اجتماعی، اغلب تسلیم و انحطاط.
- در نگاه تمدنی آیت‌الله خامنه‌ای صبر عمدتاً از سطح ساده‌ی یک مفهوم فردی فراتر است و کارکردی اجتماعی دارد که فراتر از سلوک فردی، دستاوردهای قابل ملاحظه‌ای در ساخت جامعه و ترسیم نوع خاصی از سرنوشت برای آحاد آن بر جای می‌گذارد.

منابع

۱. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
۲. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ ق). الصحاح، تحقیق احمد عبد الغفور عطار، بیروت: دار العلم للملایین.
۳. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تسنیم، قم: اسراء.
۴. خامنه‌ای، علی. (۱۳۹۳ ق). گفتاری در باب صبر، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی ۲۲ بهمن.
۵. قرضاوی، یوسف. (۱۳۷۸). سیمای صابران در قرآن، ترجمه و تحقیق محمد علی لسانی، فشارکی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۶. قطب، سید (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق، چاپ سی و پنجم.
۷. طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ جلد، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، چاپ دوم.
۸. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان للعلوم القرآن، مصحح فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم.
۹. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۹). اوصاف الاشراف، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۰. مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف، قم: دار الکتب الإسلامی.
۱۱. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، ۲۸ جلد، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ دهم.

12. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=1334>

References

1. Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (1420 AH). Tafsir al-Tahrir va al-Tanwir, known as Tafsir Ibn Ashur, Beirut: Al-Tarikh Al-Arabi Foundation.
2. Johari, Ismail bin Hammad. (1410 AH). Al-Sahah, researched by Ahmad Abdul Ghaqour Attar, Beirut: Dar Al-Ilm Lal-Malayin.
3. Javadi Amoli, Abdollah. (1388). Tasnim, Qom: Israa.
4. Khamenei, Ali. (1393 AH). A Speech on Patience, Tehran: Cultural Services Institute, 22 Bahman.
5. Qaradawi, Yousef. (1378). The Appearance of the Patience in the Quran, translated and researched by Muhammad Ali Lisani, Fasharaki, Qom: Islamic Propaganda Office of the Qom Seminary, second edition.
6. Qutb, Sayyed (1425 AH). In the Shadow of the Quran, Beirut: Dar Al-Shoroq, thirty-fifth edition.
7. Tabatabaei, Muhammad Hussein (1390 AH). Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, 20 volumes, Beirut: Al-Alami Publishing House, second edition.
8. Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1372). Majam al-Bayan for Al-Uloom al-Qur'an, revised by Fazlollah Yazidi Tabatabayi and Hashim Rasouli, Tehran: Nasser Khosrow, third edition.
9. Tusi, Muhammad bin Hassan. (1369). Usaf al-Ashraf, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
10. Singer, Mohammad Javad. (1424 AH). Al-Tafsir al-Kashif, Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
11. Makarem Shirazi, Nasser and colleagues. (1371). Tafsir al-Nashon, 28 volumes, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya, 10th edition.
12. <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=1334>